

MATEŘSTVÍ

„Povinností pak manželky jest dítky ploditi a roditi, jakž Pán Bůh sám prvním manželům přikázal a na to jim požehnání přidal,“ napsal na konci 16. století Šimon Lomnický z Budče.²⁶⁸ Manželky braly tuto povinnost po staletí vážně.

Teoreticky mohla mít vdaná žena dítě každý rok, a to až asi do svého padesátého roku. Ve skutečnosti ovšem v letech po svatbě nebo v mladších letech rodily ženy v pravidelných intervalech o průměrné délce zhruba dva roky, které se s rostoucím věkem zvyšovaly až na zhruba tři roky.²⁶⁹ Podrobný výzkum založený na rekonstrukci rodin z matričních záznamů i na dobových svědectvích ukazuje, že délka meziporodních intervalů velmi úzce souvisela s dobou kojení, které trvalo zpravidla dva roky. Dokládají to jednak krátké meziporodní intervaly u žen, které dávaly děti kojné, jednak časná nová otěhotnění po smrti kojence. Výklad této souvislosti se ovšem různí. Většina historických demografů se domnívá, že dvouapůlleté intervaly byly důsledkem sterility ženy během těhotenství a kojení,²⁷⁰ jimi autoři je naopak připisují absenci manželských styků během kojení, která byla přímo doporučována soudobými příručkami, a to z toho důvodu, aby nedošlo ke snížení kvality mateřského mléka.²⁷¹ Proti druhému výkladu lze ovšem namítat, že pohlavní abstinence byla manželům rovněž doporučována a někdy přímo nařizována, například v jednotě bratrské, i během těhotenství, takže při důsledném dodržování obou zákazů by manželé vlastně vůbec neměli příležitost k pohlavnímu styku.

Prodávování meziporodních intervalů s postupujícím věkem ženy a délkou trvání manželství lze jistě připsat především a možná výlučně stárnutí a vyčerpání ženského organismu. Také předčasně ukončení reprodukce může mít stejné příčiny, například sterilitu po zánětech ženských orgánů, po prodělání nějaké pohlavní choroby, po úrazu, potratu a podobně. Vzniká ovšem otázka, do jaké míry se při předčasně ukončené reprodukci, případně při prodlužování intervalů mezi porody neprojevila i záměrná prevence početí.

Ženy v českých zemích skutečně nerodily tolik dětí, kolik by odpovídalo výše zmíněnému rytmu meziporodních intervalů, nikoli však kvůli prevenci početí, ale v důsledku častého zániku manželství předčasnou smrtí jednoho z manželů, případně obou. V průměru připadalo v 17.–18. století na jeden sňatek jen kolem pěti dětí, přičemž (podle jednotlivých zkoumaných lokalit) 4,4–6,6. Tento fakt však snadno vysvětlíme, víme-li, že například v Budyni nad Ohří

trvalo jedno manželství v polovině 18. století v průměru 18,4 roku a že více než třetinu manželských svazků ukončila smrt jednoho z partnerů (případně obou) do deseti let od sňatku.²⁷²

S výmluvností opěvující mateřství jako vznešený, krásný a příjemný úkol povznášející ženu, která mu s radostí vše obětuje, dovedli těhotenství lícit převážně mužští pisatelé lékařských, mravoučných i dalších spisů, největší obránci mateřství. Lékařský a filosofický diskurz opírající se o Rousseaua akcentoval odpovědnost rodičů ve vztahu k dětem – mateřství se stalo mravním závazkem a primární funkcí ženy. Exaltace mateřství dosáhla svého vrcholu v 19. století, přestože se už kolem roku 1830 saint-simonovci pokusili „nenechat ve jménu mateřství ženu vykořisťovat mužem“. Debaty o této otázce měly jen okrajový význam. Apoteóza mateřství byla jedním z celkem jemných prostředků, jak udržet submisivitu žen. Hezky to znělo v materiálně zajištěném prostředí, ale 19. století bylo také věkem žen udřených v továrnách či stoletím venkovanek, s nimiž se ještě někdy zacházelo jako s hospodářskými zvířaty. Mnoho mrtvě narozených novorozeňat padalo na vrub vyčerpání matky, přesto byla plodnost ženy slavena jako plodnost země.

MATKA MODERNÍ, MATKA V PRVNÍ ŘADĚ

Společenské jevy provázející industrializaci vytvořily podmínky pro to, aby se v konstruktivní feminině přenesl důraz na mateřství. Jisté by bylo zbytečné uvádět všechny autority 19. století, které tuto myšlenku mnohohlavně rozvíjely a jinou interpretaci „ženského tvora“ nepripouštěly. Zrodila se civilizace, v níž je „zobrazení ženství vstřebáno do mateřství“,²⁷³ ve svém důsledku ústící v kritickou skepsi k samostatnosti mateřství, poukazující na jeho historickou, sociální a ideologickou podmíněnost.²⁷⁴ Bylo Rousseauovou zásluhou, že mateřství přestalo být vnímáno jako instinktivní záležitost, stalo se něčím, čemu je třeba se naučit. Opravňovalo místo ženy ve společnosti: tím, že bude respektovat své role, které jí určila příroda, si získá úctu. Její počínání se podle Rousseaua stane prostředkem všeobecné nápravy společnosti. Ideologie nové matky, nastíněná v *Nové Héloise* a rozvinutá v *Emilovi*, se ve střední Evropě projevila o něco později než ve Francii; v českých zemích jí byly nejdříve prokazatelně ovlivněny některé šlechtičny, narozené v sedmdesátých až devadesátých letech 18. století.

V šlechtických knihovnách v českých zemích byla zastoupena také díla Christiana Gotthilfa Salzmana či Heinricha Pestalozziho,

126
ŽENA V ČESKÝCH
ZEMÍCH
OD STŘEDOVĚKU
DO 20. STOLETÍ

127
ŽIVOTNÍ CYKLY
A ŽENA

tedy autorů propagujících výchovné principy rušící sociální bariéry a věrnost stavovským tradicím.²⁷⁵ Pestalozziho vize aktivní matky Gertrudy znamená oproti pasivní Rousseauově Sophii významný posun: oproti mateřské roli vyplývající z přirozenosti chápal Pestalozzi mateřství jako ženin společenský a mravní příspěvek státu.²⁷⁶ Odtud „přidaná hodnota“ ženství. Pestalozzi byl akceptován nejen měšťanskou, k níž se obracel, ale i šlechtickou společností. Plebejce Rousseau neurozenou středoevropskou společností zprvu neoslovil, stalo se tak až ve druhé polovině 19. století.

128

ŽENA V ČESKÝCH
ZEMÍCH
OD STŘEDOVĚKU
DO 20. STOLETÍ

TYPOLOGIE MATEŘSTVÍ

Mateřství, ač nejlíbivější ze tří prvků tvořících konstrukt feminity, po staletí inspirující výtvarné umění, bylo původně samozřejmostí, nikoli hodnotou. Nicméně technický pokrok a umírněná, leč nezpochybnitelná emancipace tento konstrukt ovlivnily a postupně měnily pořadí důležitosti jednotlivých komponentů. Změna se sice naplno projevila po druhé světové válce, ale první nakročení bylo zřetelné už na přelomu 19. a 20. století. Zeslábl akcent na ctnosti hospodyně, zato přibyla role „občanky“. Komponent matky, vycházející z biologické determinace ženy, komponent, o němž má psychoanalýza, zato, že je „idealizací primárního narcismu“,²⁷⁷ zůstal nejsetrvalější. Stereotyp mateřství se ukázal být velmi stabilním prvkem vědomí, který reguluje vnímání a hodnocení určitých skupin jevů, ovlivňuje názory, postoje i chování.²⁷⁸ Spisy konce 19. století akcentovaly mateřství jako konstitutivní složku ženství,²⁷⁹ naléhaly přímé výchovné působení matky; rady, jak vychovávat dítě, se staly součástí populárně psaných lékařských příruček. I když se přikloníme k názoru, že důležitou roli hraje biologická podmíněnost, nelze přínos 19. století, onu „přidanou hodnotu ženství“, nevidět.

Model matky, který se vytvářel a upřesňoval po celé 19. století, vykazoval několik variant, jejichž náznaky či dokonce propracování můžeme objevit ve všech typech pramenů. První z nich nazvěme *matka obětovná*. Všestranná péče o dítě, o jeho duševní a tělesné blaho, byla časově náročná. Nárokům mohly dostát jen ženy, které se nepodílely vlastním fyzickým nasazením na hospodářském zabezpečení rodiny, a z nejrůznějších důvodů nesvěřily své děti nájemnému personálu. Mateřství se pro ně stalo „celodenním“ zaměstnáním, svůj mateřský instinkt doplňovaly vzděláním, byly schopné racionální reflexe svého mateřství. Mateřská role se posunula od biologického ke společenskému.

mu.²⁸⁰ Verbálně společnost mateřství oslavovala. Celodenní nasazení však nebylo vnímáno jako práce, ale jako samozřejmý výraz mateřské lásky; matka údajně nacházela v úplném obětování své největší štěstí. První zpochybnění nezbytnosti vyčerpávající a nehonorané práce *matky obětovné* se ozvalo z úst Terézy Novákové na II. sjezdu žen československých začátkem července 1908,²⁸¹ ale *obětovná* matka zůstávala platným modelem i nadále.²⁸²

Varietu *matky sedmiboletné* vytvořil mariánský kult už v 11. století, vyvreholil v 16. věku²⁸³ a opět zesílil spolu obnovením jezuitského řádu. Roku 1854 získalo Neposkvrněné početí statut dogmatu a kult neoslabil ani ve 20. století.²⁸⁴ Setrvalá byla obliba mariánských svátků, poutí i jména Marie, dávaného děvčátkům bez ohledu na sociální prostředí, v kterém se narodila. Boletné a pokorné mateřství, obsažené v Písmu, bylo inspirací jak lidových zbožných obrazků, tak modelů nabízených náboženskou i ženskou preskriptivní literaturou, případně vzpomínek na vlastní matku.²⁸⁵

Bolest jako atribut ženství je dána už dospíváním, prostor jí dává těhotenství a porod, který ještě po celou první polovinu 19. století nepřestal být rizikovou záležitostí. Bolest provázela celý život „druhého pohlaví“. Tato varieta „do sebe vstřebává jistý ženský masochismus“,²⁸⁶ je však současně vyjádřením pýchy matky na dítě. Kult Panny Marie respektuje i umělecká moderna konce 19. století, upřesňující dichotomii světice a hříšnice, Panny Marie a Máří Magdaleny, případně Evy. Bolest matek 19. století nebyla omezena jen na bolest těla: navzdory tomu, že kojenecká i dětská úmrtnost klesaly, zůstával počet rodin, které oplakaly alespoň jedno dítě, nezanedbatelný. I duševní utrpení našlo své ikonografické vyjádření, odkryjeme ho rovněž ve spisech církevních autorů²⁸⁷ i v pramenech osobní povahy.²⁸⁸ Ve 20. století bolest coby atribut mateřství atrofovala. Na jeho konci eliminovala porodní bolesti epidurální anestézie, již zastánci přirozeného porodu odmítají.

Za boletné lze považovat i mateřství žen nucených prodávat svou pracovní sílu – ať v továrně, zemědělství či na ulici. Problémem dělnic se zabývala Teréza Nováková²⁸⁹ či lékař a lidumil Jan Dvořák. Na počátku 20. století napsal: „Zvláště hrozivě vytvářejí se pro kojence poměry, odcizuje-li matku živnostenské či tovární zaměstnání její rodině a nutí-li ji ku práci mimo dům. Tím odpadá možnost pečlivého ošetření kojence, tak i přirozené výživy téhož. Ve skutečnosti prokázána jest statistikou odvislost úmrtnosti kojenců od rozsahu a početnosti práce tovární vdaných žen pro nejrůznější okrsky průmyslové, a jest dokázáno, že účastenství matky na povinnostech spojených

129

ŽIVOTNÍ CYKLY
A ŽENA

s vedením živnosti bývá nejzávažnějším pramenem velké úmrtnosti kojenců...²⁹⁰ Protest proti chudobě, ale i výtka ženám volajícím po vlastní identitě.

Poslední varietou mateřství je *matka chápající*, vzdělaná, přátelská, jejíž mateřství je založeno na schopnosti vcítit se do psychiky dítěte. Je nekonvenční, a proto se v 19. století nevyskytuje příliš často. Byla spíše literární fikcí,²⁹¹ nicméně se zdá, že průkopnicí tohoto modelu byla Božena Němcová. O tom, že své děti milovala, že jim rozuměla a že se jim věnovala, nelze v nejmenším pochybovat. Její výchovné postoje však odpovídají spíše úzu 20. století, nikoli dobovým představám. Liberální výchova, respektování individuality dítěte, se v rodinách středních či dolních středních vrstev nepěstovala. Na druhé straně chápe Němcová své mateřství jako jistou obět, ví, že bez dětí by byla mnohem svobodnější. Jen děti ji udržely v manželství „s hrubým divým takovým mužem 23 let“.²⁹² V podobném tónu se nesou i další stesky Němcové, adresované dětem, sestře Aděle a koneckonců i manželovi.

Zajímavá je skutečnost, že Němcová uznává zastupitelnost matky, jak vyplývá z jejího postoje k tehdejší opatrovnám, jejichž výchovnou i sociální roli pochopila: „...kdyby opatrovna byla, ušetřil by začasť bohatší měšťan děvečku, jiný by mohl buď k řemeslu, nebo k hospodářství směle hledět, nebyv vytrhován starostí o děti; docela chudý by mohl směle po svém výtce jíti, maje dítky dobře opatřené.“²⁹³ Znala první vydání *Pěšouňky* od profesora Františka Mošnera (vyšlo roku 1851); ostatně vztah mezi tímto pedagogickým spískem napsaným roku 1848 olomouckým porodníkem, synem panského zahradníka, a některými motivy v *Babičce* je evidentní.²⁹⁴ Modelu *matky chápající* se do značné míry přiblížila svými postoji k vlastním potomkům Sofie Podlipská.²⁹⁵

Porovnáme-li normu s prameny, které vypovídají o skutečných postojích matek, je zřejmé, že praxe za teorií poněkud pokulhávala. Dochované ženské deníky z 19. století jsou na informace o autentickém prožívání mateřství poměrně skoupé, byť je patrné, že matka nebyla s dětmi v celodenním kontaktu. Důležitou roli v péči o šlechtické dítě hrál stále personál – počínaje kojnou, chůvou až po vychovatele, učitele a kněze. Tak si možná můžeme vysvětlit skutečnost, proč v deníku Anny Lobkowiczové, narozené roku 1839, matky malých dvojčat Ferdinanda Zdenka a Marie, nejsou o dětech prakticky žádné zmínky.²⁹⁶ Starosti i strasti mateřství jsou logicky reflektovány v denících neurozených matek; také je zaměstnával výběr kojné či chůvy.²⁹⁷ Ani zde tedy nebyl pravidlem celodenní a in-

tenzivní vztah matky a dítěte. Pokud některé deníky matek sledují vývoj dítěte, jsou v nich úvahy týkající se povahových rysů potomka, jeho pokroků i „zlobení“, zachycena změna malého dítěte ve školáka, úzkost z onemocnění dítěte, informace o jeho oblečení, stravě i volném čase.²⁹⁸ Sofie Podlipská prožívala své mateřství naplno – jeden z deníků je věnován synovi, druhý dceři; oba obsahují pečlivě a podrobně zápisky matky o každém hnutí dítěte. Obě své děti sama kojila.²⁹⁹ Objevíme přemítání o vhodnosti toho kterého jídla či nápoje pro dítě, o „řešení“ výchovných problémů, zamýšlení nad výchovnými postupy, nad rozdílem v přístupu rodičů a prarodičů k dítěti.³⁰⁰

Všechny variety mateřství, precizované v průběhu 19. století, byly hned v průběhu svého vzniku narušovány. Ženské vzdělání, překračující hranice prosté gramotnosti, bylo prvním významným ohrožením všeobecně panujícího a přijímaného ideálu matky. Stalo se pátou kolonou ženské emancipace v prostoru rodiny. Někteří z publicistů se nenechali racionálně zdůvodňovanými argumenty o významu vzdělané matky pro dítě a potažmo pro národ „ošálit“ a vystoupili s obranou tradičních ženských ctností hned na počátku šedesátých let – paradoxně v prvním samostatném periodiku určeném ženám.³⁰¹

Mateřství jako přírodou nařízené poslání ženy prosazoval i zcela nový fenomén objevený se v českém prostředí na konci 19. století: překladová literatura rehabilitující lidskou sexualitu. Obracela se výhradně k mužům, ženám ponechala právo líbit se a povinnost pasivity, mateřství zůstalo „nejdůležitějším posláním“, pro ženu fyziologicky nezbytným.³⁰² Figura matky zůstala nadále srozumitelná a líbezná, narušení tohoto stereotypu budilo odmítavé reakce. Připomeňme výstavu *Tragédie ženy* berlínské malířky Anny Constentoblové, které se konala roku 1896 v Topičově salonu. Plátno nazvané *Pocit mateřství*, rušící stereotyp mateřství, muselo být z výstavního sálu odstraněno.³⁰³

První české feministky, na počátku 20. století už poučené českými překlady stěžejních děl evropského feminizmu (práce Mary Wollstonecraftové *Obrana práv žen* vyšla v českém překladu roku 1904),³⁰⁴ se bály zaujmout jednoznačný postoj. Františka Plamínková nakonec vystoupila s nově konstruovanou feminitou: snad pořadí jednotlivých charakteristik vypovídá o významu, který jim přikládala: „Žena má se státi pravým člověkem, plnoprávnou, samostatnou a uvědomělou občankou, pracovníci, manželkou, matkou...“³⁰⁵ Přesto heslo *Ženská emancipace*, který pro Ottův slovník

naučný napsala spolu s lékařkou Annou Honzákovou, nevyznělo tak rozhodně: „Jádro sporu: platí individualismus také pro ženy, nebo jest žena určena podříditi se prospěchu rodiny a společnosti, tedy místo svobodného sebeurčení a volby povolání, jak chce feminismus – uzavřítí ji do sféry dané tradicí a dělbou práce – pouze do domácnosti –, jak chtějí odpůrci. Důvody těchto tvrzení jest posud před branou pravdy o obsahu duše ženské. Obojí Mateřství jako odvěké poslání ženy, nevyhnutelně diktované přírodou, zůstalo nadále leitmotivem populárně lékařských příruček psaných muži.“³⁰⁷

Václav Malý, Žena s pacholetem
v plachtě na zádech, Slovákko
ve dvacátých letech 20. století

Během první světové války došlo ke snížení porodnosti.³⁰⁸ Poválečný pokles sňatečnosti hrozil dalším demografickým propadem. Populační propagandu bylo nutno přizpůsobit změnám, které v postavení žen válečný konflikt znamenal. Nešlo argumentovat jen povinnostmi ke společnosti – svou obětavost ženy v minulých letech dostatečně prokázaly; prokazovaly ji nadále jako kvalifikované pracovní síly. Nově se ozval argument, že početí dítěte je „vrcholný akt každé fyzické lásky“, „pomník“ lásky mezi mužem a ženou, že dítě je naplněním manželství.³⁰⁹ Publikace týkající se hygieny manželství propagovaly zdravou rodinu se čtyřmi dětmi.³¹⁰

Varieta *matky obětovné* přežila: dobrá matka měla dát „celý svůj život jen do služeb svých dětí“. Neomezený rozsah služeb měla přiležitost poskytnout znovu jako babička. Předpokládalo se, že matka se vzdá všech ostatních zájmů, „pokud vůbec jaké dříve měla“, jak dodal skepticky jeden ze zakladatelů moderní české sociologie. Zaměřili se na dítě a domácnost, nebude schopna zvládnout nic jiného. Autoři plédující pro tento ideál nezastírali svou skepsi: „obětovnou“ matku prý nahradila moderní žena domnívající se, že porodem své společenské poslání splnila, a teď si chce „užívat života“, čímž autoři rozuměli jak hypertrofovaný zájem o vlastní zevnějšek, tak všechny zájmy kulturní či snahu se nadále vzdělávat.³¹²

Smysl mateřství jako naplnění ženství propagátorky ženské emancipace nepopíraly, zdůrazňovaly však současně roli otce a jeho povinnosti k rodině. Společenské ocenění mateřství nestačilo: „...není mateřství bez otcovství. [...] nestačí vychovat ženu na řádnou matku, muž musí býti řádným otcem.“³¹³ Mateřství ale nemělo být jediným naplněním ženina života. Žena-matka měla i nadále projevovat zájem o vše, co se za stěnami bytu odehrávalo. Důraz zůstal na vzdělání, v duchu „obrozenecké“ pravdy, že jen vzdělaná matka-žena je dobrou vychovatelkou vlastních dětí.

Mateřství přelomu 20. a 21. století, mateřství vzdělaných, ekonomicky zajištěných, sebevědomých a na svou kariéru často právem hrdých mladých žen, pro které je deviza „Staneš se otcem, jen když budu chtít a až budu chtít“³¹⁴ samozřejmostí, se vrací k hodnotám mateřství 19. věku: k osobní péči o dítě. K jednomu ze tří komponentů, které kdysi tvořily konstrukt feminity. Mateřství už ale není povinností, ani „přidanou hodnotou ženství“, ani službou společnosti, ale ženinou svobodnou volbou.

E. Čechová